

*Вермієнко Т.Г. – к.е.н., доцент,
Державний вищий навчальний заклад
«Херсонський державний аграрний університет»,
м. Херсон, Україна*

СУЧАСНИЙ СТАН ТА ПРОБЛЕМИ ФІНАНСОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ АГРАРНИХ ПІДПРИЄМСТВ

Належний розвиток та підвищення конкурентоспроможності сільського господарства не можливі без відповідного фінансового підґрунтя, оскільки аграрний сектор належить до найбільш ресурсномістких галузей національної економіки, характеризується значною тривалістю виробничого циклу, суттєвим періодом обертання коштів. З огляду на це, однією з найважливіших передумов стабільного розвитку галузі є забезпечення притоку довгострокових фінансових ресурсів, оскільки власні ресурси аграрних підприємств зазвичай обмежені. Особливо актуальна ця проблема для дрібних виробників, оскільки зміцнення їх фінансового становища та підвищення виробничих показників матиме не лише економічні, але й вагомі соціальні наслідки. Усе це вимагає ґрунтовного вивчення практики фінансового забезпечення аграрного сектору, пошуку дієвих методів та інструментів мобілізації фінансових ресурсів для його потреб задля досягнення її сталого розвитку.[6]

Слід зауважити, що суб'єкти аграрного бізнесу особливо гостро відчують потребу у додаткових джерелах фінансування, адже їх виробничий процес, в більшості випадків, характеризується значними коливаннями грошових надходжень за обсягами та часовими періодами. Основними причинами нерівномірних грошових надходжень є сезонний характер виробництва, а також високий рівень ризику основної діяльності, який більшою мірою залежить від неконтрольованих підприємством зовнішніх факторів.

Перелічені особливості діяльності та фінансування сільськогосподарських підприємств характеризують їх низьку кредитоспроможність (порівняно з іншими галузями народного господарства) та непривабливість як потенційних позичальників. Орієнтуючись на зовнішні позикові джерела фінансування, зокрема кредити банків, за умов нестабільності грошових надходжень, необхідно надати додаткові гарантії повернення коштів: у вигляді поруки, гарантії, застави тощо. А зважаючи на те, що зношеність основних засобів у сфері сільського господарства складає близько 70–80 %, можна зазначити, що суб'єкти аграрного бізнесу не мають у володінні відповідного майна, яке б можна було надати в заставу [5].

Так, об'ємно-структурні параметри фінансового забезпечення аграрної галузі України впродовж останніх років характеризуються динамічними змінами. Сукупний капітал підприємств агропромислового комплексу за 2010–2014 рр. збільшився з 149,5 млрд. грн. до 390,6 млрд. грн., або в 2,6 рази (табл. 1). Обсяги власних фінансових ресурсів підприємств галузі за цей період зросли в 2,3 рази – до 163,9 млрд. грн., тоді як зобов'язання – в 2,9 рази – до 226,7 млрд. грн.

Таблиця 1.

**Показники капіталу аграрних підприємств України за 2009-2014 рр.
(станом на кінець року), млрд. грн.**

Показники	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2014р. до 2009р.:	
							млрд. грн.	%
Власні кошти	72,22	90,39	124,21	148,15	156,82	163,93	91,71	126,99
Довгострокові зобов'язання	25,73	25,22	32,48	35,34	43,10	63,06	37,33	145,08
Поточні зобов'язання	51,59	55,19	71,62	93,16	113,18	163,62	112,03	217,15
Сукупний капітал	149,54	170,80	228,31	276,65	313,10	390,61	241,07	161,21

Особливо швидкими темпами підприємства аграрної галузі України нарощують обсяги поточних зобов'язань: у 2014 р. вони збільшилися порівняно з показником 2009 р. в 3,2 рази – до 163,6 млрд. грн.[6]

Примітно, що динаміка обсягів та структурні параметри фінансових ресурсів аграрного сектору тісно кореспондують із показниками макроекономічної динаміки – найвищі темпи зростання сукупного капіталу підприємств галузі та найвища питома вага в ньому власних коштів були характерні для періоду стабілізації економіки в 2011–2012 рр., натомість в умовах рецесії темпи нарощування власного капіталу різко знижуються. Для прикладу, якщо в 2010–2012 рр. щорічний приріст власного капіталу підприємств аграрного сектору складав 1,2-1,3 рази, то в 2013–2014 рр. – лише 5,8% та 4,5%, відповідно. Погіршенням характеризується і структура позичених коштів: упродовж останніх років спостерігається поступальне посилення поточного характеру зобов'язань – якщо в 2009 р. у підприємств аграрної галузі на поточні банківські кредити, кредиторську заборгованість та інші короткострокові зобов'язання припадало 66,7% позиченого капіталу, то в 2014 р. – уже 72,2%. На нашу думку, цю тенденцію можна пов'язати з тим, що в умовах нестабільної суспільно-політичної та економічної ситуації підприємства аграрного сектору вирішили відкласти реалізацію інвестиційних програм і, відповідно, залучення довгострокових позик до кращих часів. Це, серед іншого, підтверджує також і негативна динаміка капітальних інвестицій у галузь сільського, лісового та рибного господарства на фоні нарощування обсягів довго- і короткострокових зобов'язань: якщо за 2009–2012 рр. капітальні інвестиції в галузь збільшилися у 1,9 рази – до 19,2 млрд. грн., то впродовж 2013–2014 рр. вони знизилися до 18,5–18,6 млрд. грн. щорічно [9; 10], з яких 2/3 було спрямовано на придбання машин та обладнання. Лише зі стабілізацією політичної ситуації та проведенням низки реформ, спрямованих на дерегуляцію аграрного сектору, динаміка капітальних інвестицій суттєво поліпшилась.

Проте, в часи інвестиційної непривабливості аграрного виробництва для інвесторів, обмеженості бюджетних засобів фінансування, саме кредити банків

є реальним і поки що безальтернативним джерелом покриття потреб сільськогосподарських підприємств в джерелах фінансування.

Незважаючи на велику кількість факторів, які перешкоджають ефективному процесу фінансування банками підприємств АПК, щорічно в Україні спостерігались тенденції росту обсягів залучення сільськогосподарськими підприємствами кредитних ресурсів банків. Значна кількість банків України займається кредитуванням сільськогосподарських виробників та підприємств АПК, зазвичай сільськогосподарські підприємства звертаються в «Райффайзен Банк Аваль», «Креди Агріколь», «Промінвестбанк», «Ощадбанк», здебільшого завдяки розгалуженій мережі філіалів цих банків в Україні. В 2010-2012 рр. по областях лідерами по кількості підприємств, які отримали банківські кредити були Одеська (235 підприємств), Запорізька (227 підприємств), Полтавська (210 підприємств) та Харківська (203 підприємства) області. Якщо ж розглядати області за розмірами залучених позичкових засобів, то більше всього кредитних коштів отримали підприємства Черкаської, Київської, Полтавської та Дніпропетровської областей.

Проте економічна криза і високі кредитні ставки призвели до звуження кредитного портфеля підприємств АПК більш ніж на 3 млрд грн. у 2014 році. Так, станом на 26 вересня 2014 року банківські кредити залучили 1928 підприємств галузі, що на 276 підприємств менше від показника 2013 року. Загальний обсяг кредитів у 2014 році склав 8,1 млрд грн. Всього банківські кредити, надані підприємствам АПК, складають більше 103,9 млрд грн.[1]

При цьому прогнозується, що агросектор за підсумками року стане лідером національної економіки з експорту товарів і послуг. Збільшення обсягу виробництва підприємств АПК обумовлено істотним зростанням урожайності зернових культур на 16,5%. Зростання обсягів сільськогосподарського виробництва за січень-серпень склало 6,3%. Проте, істотна девальвація національної валюти, інфляція і зниження вартості агрокультур в умовах звуження ринку кредитування викликає різкий дефіцит грошових коштів. Потреба в надійному банківському партнері, який зможе підтримати фінансовий стан агропідприємства, завжди найбільш відчутна в кризових умовах.

В таких складних економічних умовах, в умовах постійного політичного тиску, що в них опинилась наша країна, все гостріше постає питання пошуку альтернативних джерел фінансування всіх галузей економіки, зокрема і сільського господарства. Курс на євроінтеграцію, який обрала для себе Україна, змушує нас ще раз більш пильно придивитись до досвіду розвинутих західноєвропейських країн в питаннях сільськогосподарського кредитування, аби почерпнути для себе можливі шляхи вирішення наших нагальних проблем з фінансуванням аграріїв.

Кредити є важливим елементом розвитку аграрного виробництва в усіх країнах Західної Європи. Це слугувало підґрунтям для інтенсивного накопичення аграрного капіталу і для здійснення на підставі цього процесу індустріальної перебудови сільського господарства. Значення кредитів у

фінансуванні сільськогосподарських виробників особливо збільшилось в 60-70 ті роки ХХ століття, в деяких західноєвропейських країнах їх частка в аграрному капіталі наблизилась до 50%. Аналіз показує, що до країн з найбільшою питомою вагою позичкового капіталу в основному капіталі сільського господарства належать такі країни як: Англія, Німеччина, Франція, Італія, Бельгія, скандинавські країни.

Основою позитивного використання сільськогосподарських кредитів є більш низький розмір відсоткових ставок по кредитах у порівнянні з рентабельністю сільськогосподарського виробництва, що досягається в багатьох випадках, шляхом державного регулювання аграрного сектора чи навіть шляхом безпосередньої участі держави в організації такого пільгового кредитування. Так у Франції, наприклад, державний і кооперативний кредит переважають – питома вага державно-кооперативної системи «Креди Агріколь» в кредитній заборгованості сільського господарства становить близько 90%, приблизно така ж ситуація і в Іспанії. В скандинавських країнах основна маса позичкового капіталу надходить у сільське господарство від кооперативних кредитних установ, кредитних кас, іпотечних об'єднань.

Аналіз свідчить, що в країнах Західної Європи значна частка кредиту являє собою середньо- і довготермінові позики. При цьому слід зазначити, що більші підприємства мають певні переваги, оскільки відрізняються більш інтенсивним обігом капіталу і, як наслідок, більшою кредитоспроможністю. Більш обширна земельна площа дозволяє великим підприємствам отримувати значно більші іпотечні кредити, а більші розміри виробництва забезпечують їм більш інтенсивне надання короткотермінових та середньо термінових кредитів під заставу продукції, що виробляється, і частково незабезпечених позик.

Вагомим важелем державного регулювання аграрної економіки є пільгове кредитування. Основний принцип пільгового кредитування – часткова компенсація діючої відсоткової ставки із бюджетних коштів. Пільгове кредитування охопило в Західній Європі всі види сільськогосподарської діяльності, стимулюючи розвиток найбільш перспективних галузей та пріоритетних напрямків. Так, в Австрії до 40% пільгових кредитів використовується на вдосконалення організаційної структури ферм, 27% - на будівництво і реконструкцію житлових і господарських приміщень, 12% - на механізацію сільськогосподарського виробництва, 5% - на сприяння реалізації продукції. У Франції більше 70% загального об'єму пільгових позик спрямовано на переобладнання та модернізацію ферм [4].

Зазвичай держава змінює умови надання пільгових кредитів у відповідності із потребами діючої економічної політики. Більш пільговий режим кредитування створюється для молодих фермерів, господарств, що тільки починають свою діяльність, що впроваджують нововведення, і для кооперативних організацій. Наприклад, для отримання пільгових кредитів у Франції обов'язково, щоб фермерство було основним видом діяльності претендента, не менше 50% робочого часу фермер має бути зайнятий в сільському господарстві і прибуток від сільськогосподарської діяльності має

становити половину загального прибутку ферми. Для молодих фермерів мінімальний вік – не менше 21 року, максимальний – не більше 35 років.

Дуже важливим моментом при кредитуванні аграрних підприємств є їхня платоспроможність. Тому всі кредитні інститути, так чи інакше, оцінюють цей показник.[1]

Особливе місце в системі сільськогосподарського кредитування в європейських країнах займають кредити під заставу землі, тобто іпотечні кредити. Фермери активно користуються іпотекою, яка дозволяє продуктивно використовувати частину капіталу, зв'язаного у вартості землі та майна. Таким чином, іпотечний кредит сприяє прискоренню обігу капіталу і отриманню додаткового прибутку. Слід сказати, що розмір іпотечних кредитів в сільському господарстві зазвичай не перевищує 2/3 вартості нерухомості. Наприклад, у Німеччині у відповідності із законом про іпотечну справу він не може бути більше 60% вартості земельної ділянки. При цьому оцінка вартості нерухомості фермера здійснюється різними способами: по ринковій вартості, по двадцятикратному розміру ренти, по ринковій вартості з урахуванням зносу та прибутку, що приносить нерухомість. Строк погашення іпотечних кредитів в різних країнах різний і становить від 5 до 40 років.

Проведений аналіз показав, що іпотечний ринок в Україні знаходиться на початковому етапі розвитку і характеризується незначними обсягами, недоступністю окремих видів іпотечного кредитування, зокрема під заставу землі сільськогосподарського призначення. Нині в Україні найпоширенішими видами іпотечного кредитування є банківський кредит під заставу комерційної нерухомості та житла. Так за результатами 2015 року, бачимо, що іпотечні кредити під заставу нерухомості на вторинному ринку надають 18, а на первинному - 26 банківських установ, при цьому ефективна відсоткова ставка по іпотечних кредитах в гривні знаходиться в межах 11,2 – 25,3%, середня ж відсоткова ставка становить 19,29% річних. Хоча, слід зауважити, що в умовах досить нестабільної політичної та економічної ситуації на даний час сільськогосподарським підприємствам проблематично отримати навіть короткостроковий чи середньостроковий кредит[3].

Для забезпечення фінансовими ресурсами аграрних підприємств необхідний фінансовий інститут, який сприяв би руху тимчасово вільних коштів у їх розпорядження. Існуючі фінансові інститути не орієнтовані на інтереси підприємств агросфери. Насамперед це зумовлюється тим, що в умовах України банки надають переважно короткострокові кредити під заставу, вартість якої набагато перевищує надану позику. Водночас, як відомо, для діяльності аграрних підприємств найпривабливішими є довгострокові банківські кредити, бо це впливає із специфіки галузі сільського господарства. У зв'язку з цим потрібно встановити диференційовані строки видачі короткострокових кредитів для окремих галузей АПК (аграрні, переробні, заготівельні, торгові), диференційовані процентні ставки для різних галузей народного господарства залежно від швидкості обороту капіталу зі збереженням середньої ставки загалом у народному господарстві, дозволити банкам брати участь у виробничій діяльності (у тому числі бути власником

виробничих підприємств) та у всіх видах управління їх діяльністю, ввести пільгове оподаткування та знизити економічні нормативи комерційним банкам, що стосуються кредитного обслуговування аграрних товаровиробників, запровадити систему страхового забезпечення діяльності кредитних структур, які обслуговують аграрну сферу, передбачити страхування кредитів (внутрішніх і зовнішніх) та всіх різновидів застави [2].

Важливим джерелом фінансового забезпечення аграрної галузі виступають кошти бюджетів усіх рівнів. Вони спрямовуються на потреби сільського господарства в таких формах: кошторисне фінансування (фінансування установ та організацій, які реалізують урядову політику в аграрній сфері); фінансування бюджетних програм; державні субсидії, субвенції, дотації та інші державні трансферти [11]. Разом із тим, практика показує, що обсяги фінансування аграрного сектору економіки залишаються майже не змінними, а масштаби спрямування бюджетних коштів у розрізі цільових програм характеризуються високим ступенем мінливості. Так, у 2014 р. понад 2,8 млрд. грн. із 5,8 млрд. грн. сукупних бюджетних видатків на сільське господарство становили видатки на здійснення наглядових та контролюючих функцій бюджетними установами в системі Міністерства аграрної політики та продовольства України. Можна погодитись з аргументами Д. Міщенко, що інвестиції в дорадчі послуги, освіту, сільську інфраструктуру, інфраструктуру із забезпечення санітарного та фітосанітарного благополуччя приносять довгострокові вигоди для аграрного сектору [12], однак, як показує практика, надміру розгалужена мережа контролюючих структур у поєднанні зі збереженням численних бюрократичних процедур створюють сприятливе середовище для поширення корупції, що аж ніяк не сприяє розвитку аграрної галузі. Враховуючи такі вітчизняні реалії, заходи бюджетної підтримки сільського господарства у формі субсидій та дотацій, пов'язаних із виробництвом продукції, на нашу думку, є більш доречними.

Акцентуючи увагу на причинах низької ефективності видатків бюджету на стимулювання розвитку аграрної галузі, насамперед доцільно відзначити недостатність обсягів фінансування і розмитість пріоритетів у виділенні коштів. На думку окремих експертів, обсяги бюджетних коштів, які спрямовує держава на стимулювання аграрного виробництва, покривають тільки половину від необхідної потреби [13,], а їхній розподіл між бюджетними програмами здійснюється з використанням методик, базованих на кількісних параметрах та позбавлених зв'язку з результативністю використання коштів [11]. До числа інших недоліків діючої моделі бюджетної підтримки аграрного сектору зараховують прорахунки у розробці цільових бюджетних програм, які нерідко не мають механізмів реалізації запланованих завдань; відсутність дієвого контролю цільового використання виділених коштів; нестабільність та значні коливання обсягів фінансування окремих програм у розрізі років; низьку інноваційну та інвестиційну спрямованість заходів бюджетної підтримки галузі сільського господарства та ін. Вагомим недоліком вітчизняної практики державного стимулювання аграрного сектору є також те, що наразі практично згорнута реалізація заходів, спрямованих на підтримку дрібних

сільськогосподарських підприємств, які відчувають найбільший дефіцит фінансових ресурсів. Відтак, спостерігається монополізація аграрного виробництва, формування крупних агрохолдингів, які поступово витісняють із ринку дрібних виробників. Хоча з точки зору підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва це рух у правильному напрямку, однак за таких обставин марно очікувати, що зростання виробничих показників в аграрному секторі економіки призведе до поліпшення соціально-економічного становища сільського населення, матиме позитивний вплив на умови його життя та розвиток сільських територій.[6]

Перспективи вдосконалення фінансового забезпечення аграрного сектору вітчизняної економіки, на нашу думку, лежать насамперед у площині забезпечення доступності кредитування для дрібних сільськогосподарських виробників, а також підвищення ефективності видатків бюджету. Щодо останнього, то його, на наше переконання, можна досягти за рахунок скорочення адміністративних витрат та витрат на бюрократичні процедури, які лише продукують корупцію в галузі, та спрямування вивільнених коштів на виконання бюджетних програм, які передбачають пряму чи опосередковану фінансову підтримку підприємств агропромислового комплексу. Втім, такі заходи не гарантують рівного доступу до фінансових ресурсів для аграрних підприємств різного розміру. Як справедливо зазначають експерти, програма часткового здешевлення кредитів банків практично недоступна для дрібних сільськогосподарських виробників, як і програми компенсації витрат на будівництво тваринницьких комплексів та ін. Через надміру високу вартість кредитних ресурсів бюджетні кошти, виділені на компенсацію вартості банківських кредитів, збагачують власників комерційних банківських установ, слабо впливаючи на інвестиційні можливості аграрних підприємств. З огляду на наявні бюджетні обмеження та проблеми реалізації програми здешевлення банківських позик, необхідно розвивати альтернативні механізми фінансування аграрного сектору (лізинг, факторинг та ін.), а також сприяти модернізації власне банківського кредитування у напрямі посилення його цільового характеру. У цьому ракурсі перспективними формами кредитування аграрної галузі, на нашу думку, виступають проектне фінансування, а також перед- та постекспортне фінансування. Поширене в зарубіжних країнах проектне фінансування в Україні практикує невелика кількість фінансових установ. Воно передбачає довгострокове кредитування інвестиційних проектів, за умовами якого об'єктом забезпечення за кредитом виступають доходи від реалізації проекту. Попри ускладнену процедуру оформлення кредиту перевага проектного фінансування полягає у нижчому рівні ризику кредитування для фінансової установи та, відповідно, нижчій вартості кредитних ресурсів для позичальника. Перспективною формою кредитування сільськогосподарських виробників, які вичерпали можливості залучити банківські позики через відсутність застави або ж прагнуть залучити довгострокові ресурси, є мезонінфінансування. Воно поєднує ознаки як боргового фінансування, так і прямих інвестицій та являє собою схему залучення коштів без входження кредитора до капіталу компанії, але з можливістю такого кроку в майбутньому на заздальгідь

обумовлених умовах. До переваг мезонін-фінансування також зараховують широкі можливості щодо вибору форми погашення заборгованості, ліберальні вимоги до капіталізації компанії, збереження управлінської незалежності та ін. [7]

Однак через перерозподіл ризику на користь кредитора воно характеризується порівняно високою вартістю та прийнятне для підприємств, які реалізують інноваційні проекти. Натомість низька вартість ресурсів, гнучкість умов фінансування та його довгостроковий характер притаманні для перед- та постекспортного фінансування, яке, зважаючи на високі темпи росту аграрного експорту, має в Україні значні перспективи. Вагомим недоліком вищезазначених форм кредитування є те, що вони більшою мірою доступні для великих агрокомпаній зі стійким фінансовим становищем. Натомість дієвим механізмом фінансової підтримки дрібних виробників аграрної галузі є стимулювання кооперативного руху в галузі сільського господарства. Такі кооперативи дали б можливість ефективно концентрувати зусилля дрібних фермерів та одноосібників не лише в царині виробництва, але й просуванні та переробці власної продукції, а також у питаннях залучення капіталу, реалізації інвестиційних проектів через розширення можливостей щодо гарантування повернення позик [8].

Розробка відповідної бюджетної програми стимулювання сільськогосподарської кооперації та її належне фінансування дало б можливість не лише підтримати розвиток дрібних виробників, але й позитивно позначилось на рівні життя сільського населення та розвитку сільських громад. Звісно, впровадження нових програм бюджетного стимулювання галузі сільського господарства не є панацеєю від вирішення всіх проблем галузі. Для забезпечення її поступального розвитку необхідний цілий комплекс заходів, спрямованих на дерегуляцію діяльності суб'єктів господарювання аграрного сектору, усунення бюрократичних перепон, розвиток кооперації в сільському господарстві, оптимізацію режиму оподаткування галузі, формування мережі спеціалізованих кредитних установ в аграрній сфері та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Тетянка Н.А. Проблеми фінансового забезпечення та сучасний стан кредитування підприємств АПК, шляхи їх вирішення з використанням закордонного досвіду в умовах євроінтеграції / Н.А. Тетянка // Матеріали наукової конференції «Актуальні проблеми сучасної науки». – Умань: УНУС, 2014. – Вип.1. – С.2-6.
2. Танклевська Н. С. Фінансова політика сталого розвитку аграрних підприємств України: теорія, методологія, практика : монографія / Н. С. Танклевська. – Херсон : Айлант, 2010. – 376 с.
3. Костюк В.А. Іпотечне кредитування – запорука сталого розвитку аграрного сектору економіки / В.А. Костюк // Науковий вісник Національного аграрного університету. – К.: НАУ, 2007. – Вип. 111.– С.245-250.

4. Коробейніков М. Закордонна практика кредитування сільського господарства та її позитивне використання в умовах сучасної Росії/ М. Коробейніков// Міжнародний сільськогосподарський журнал . – 2011. - №4.
5. Алексійчук В.М. Проблеми розвитку кредитування аграрного сектору / Алексійчук В.М. // Ринок землі. – 2003. – №4-5. – С. 6-9.
6. Горин В.П. Проблеми фінансового забезпечення аграрного сектору / В.П. Горин, І.В. Варемчук // Економіка і суспільство. – Мукачів:МДУ, 2016. – Вип.2. – С.518.-524.
7. Лурье В. Мезонинное финансирование: международный опыт и российская практика / В. Лурье, Е. Мелихов // Слияния & Поглощения. – 2013. – № 4. – С. 30–35.
8. Гончаренко В. Кредитна кооперація: збудуємо нову фінансову інфраструктуру села / В. Гончаренко // Дзеркало тижня. – 2006. – 25 серпня [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://gazeta.dt.ua/ECONOMICS/kreditna_kooperatsiya_zbuduemo_novu_finansovu_infrastrukturu_sela.html.
9. Діяльність суб'єктів господарювання за 2014 рік : статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2015. – 437 с.
10. Діяльність суб'єктів господарювання за 2011 рік : статистичний збірник. – К. : Державна служба статистики України, 2012. – 445 с/
11. Коваль С.Л. Прагматика бюджетного фінансування розвитку сільського господарства / С.Л. Коваль // Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Економіка». – 2010. – Вип. 13. – С. 23–30.
12. Міщенко Д.А. Удосконалення системи державної фінансової підтримки сільського господарства України / Д.А. Міщенко // Агросвіт. – 2015. – № 18. – С. 36–40.
13. Радченко О.Д. Напрями державної фінансової підтримки сільського господарства України / О.Д. Радченко // Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнологічного університету. Серія «Економічні науки». – 2013. – № 1(3). – С. 207–214.